УДК 82-2

Ф.Х. Миңнуллина

ШАМИЛ УСМАНОВ ДРАМАТУРГИЯСЕ

Статья посвящена изучению драматургии 1920–1930-х годов Ш. Усманова, где раскрывается своеобразие пьес в аспекте концепции эпохи и героя. Выявлена динамика характеров героев по принципу «героя порождает эпоха». Автором статьи показана эволюция авторской концепции эпохи и героя, определены особенности эпохи и связь времён. Через жанровый и образный анализ воссоздается историческая и художественная картина действительности.

Ключевые слова: драматургия, жанр, герой, драма, история.

The article is devoted to the study of the dramaturgy of the 1920–1930s by Sh. Usmanov, which reveals the originality of the plays in terms of the concept of the era and the hero. The dynamics of the characters of the heroes is revealed according to the principle of «the hero is generated by the epoch». The evolution of the author's concept of the epoch and the hero is shown. The features of the epoch and the connection of the times are determined. Through genre and figurative analysis, the historical and artistic picture of reality is recreated.

Keywords: drama, genre, hero, history.

1917 елгы революция һәм Гражданнар сугышы еллары халыклар мәдәниятен үстерү өчен катлаулы һәм фаҗигалы чор булып тора. Бу шаукымлы елларда Г. Исхакый, Й. Акчура, С. Максуди, Г. Баттал, М. Бигиев һ.б. илне ташлап, читкә китәргә мәҗбүр була. Дәрдмәнд, Р. Фәхретдин, Ф. Кәрими, Җ. Вәлиди, Г. Рәхим кебек каләм ияләре «эчке эмиграция»дә кала. Ф. Әмирхан, С. Рәмиев, М. Галәү яңа хакимиятнең үз кешеләре булып исәпләнми. Г. Ибраһимов, Ф. Сәйфи-Казанлы, Ш. Камал, Ш. Усманов, К. Тинчурин, совет системасына хезмәт итүне үзләренең бурычлары дип санасалар да, кызганычка каршы, Ш. Камалдан кала барысы да шушы хакимият тарафыннан юк ителә. Г. Исхакыйның эмиграциягә китүе, Ф. Туктаров, Г. Терегулов, Р. Ибраһимов, шагыйрә Сания Гыйффәтнең мөһаҗирлектә калуы татар совет әдәбияты өчен зур югалту булды. Бу чорда М. Гафури, Ф. Бурнаш, К. Әмири, С. Кудаш кебек шагыйрьләрнең эшчәнлеге сүлпәнәя. Октябрь инкыйлабына кадәр иҗат иткән, тарихи әһәмиятле пьесалар язган драматурглар торгынлык чоры кичерәләр. Г. Камал, М. Фәйзи, К. Тинчурин, Ш. Камал кебек язучыларның бу елларда язган пьесалары шул турыда сөйли. Мәсәлән, Г. Камал агитпьесалар һәм драмалар иҗат итә башлый. Дәрдмәнд, инкыйлабны шайтани башлангычка тиңләп («Куанды ил...»), әдәбияттан читләшә һәм озакламый вафат та була [Йосыпова, 2017, б. 191].

Октябрь революциясеннән соң, совет әдәбияты инкыйлаб һәм Гражданнар сугышы вакыйгаларын төп тема итте. Фронт, сугыш, Кызыл Армия, хәрби коммунизм, дин һәм дин әһелләре белән көрәш,

хезмәт, тормыш төзү, яңа кеше, гаилә формалашу, завод-фабрикалар, хезмәт процессы, совет крестьяны психологиясе, эшчеләр көнкүреше һ.б. темалар актуальләшә, гаилә эчендәге мөнәсәбәтләр дә революцион яссылыкта бирелә. Болар барысы да герой концепциясенең, идеянең үзгәрешенә этәрә. Чор әдәбиятын иңләп баручы мотивлар пәйда була: якты киләчәккә бару, көрәш, ил азатлыгы, бәхете өчен көрәш юлында һәлак булу, көрәшкә өндәү һ.б. Гомумән, 1920–1930 елларда язылган пьесаларда инкыйлабның тарту көче, тормышның давыллы каршылыклары аша халыкның революциягә килүе тасвирлана. Болар барысы да герой концепциясенең, идеянең үзгәрешенә китерә. Февраль революциясенең беренче көннәреннән үк катнашкан, шәхес культы гаепсез һәлак иткән миллионнарча корбаннарның берсе Ш. Усманов та – үз иҗатында яңа дөнья өчен көрәшне аеруча калку чагылдырган һәм үз гомерен шушы көрәшкә багышлаган шәхес.

Язучы әдәбият мәйданына Гражданнар сугышы эченнән, совет хөкүмәте өчен үз-үзен аямыйча көрәшкән кызыл гаскәр арасыннан килеп керә. Революция һәм Гражданнар сугышы шартларында Ш. Усманов хәрби карьера ясый: гади солдаттан – бригада комиссары, слесарьдан – Үзәк мөселман хәрби коллегиясенең политбүлек җитәкчесе дәрәҗәләренә кадәр күтәрелә [Заһидуллина, 2023]. «Татар бригадасы безгә нәрсә бирде?» («Кызыл Армия», 1919, 24 октябрь) мәкаләсендә язучы, 25 процент тәшкил иткән татарларның рус телен белмәү, һөнәре булмау сәбәпле, «түбән хезмәтләрдә» эшләүләре хакында язып чыга. Ш. Усманов фикеренчә, татар офицерларыннан кызыл генераллар үсеп җитешкәндә генә, алар үз милләттәшләре өчен үрнәк була алачаклар. Совет хөкүмәтенең киләчәге кызыл генераллар белән бәйле ул. Мәкаләләрендә генә түгел, автор тарафыннан язылган пьесаларда да шушы мәсьәлә күтәрелә. «Мөселман хәрби коллегиясенең сәяси бүлеген җитәкләгәндә үк басма һәм әдәби сүзнең тәэсире мөһим идеология коралы икәнен аңлап алып, Шамил Усманов вакытлы матбугатны һәм әдәбиятны сәяси-агарту һәм пропаганда эшенең аерылгысыз өлешенә әвереләдерә» [Заһидуллин].

Ш. Усмановның иҗат тәҗрибәләреннән булган «Канлы көннәрдә» һәм «Беренче адым» драмалары сугышның иң кызган чорында – 1919 елда языла һәм фронт сәхнәләрендә уйнала. Аның пьесалар язарга алынуы да заман таләбе белән бәйле. А. Яхин билгеләгәнчә, «язучы татар сәнгатенә аеруча зур игътибар бирә. Үзе пьесалар язу өстенә ул илнең төрле почмакларыннан талантлы артистлар чакыртып, труппалар төзүгә гаять күп көч куя. Театр сәхнәсе җыйган тамашачыларга гына риза булмыйча, уенны шәһәр мәйданнарына, урамнарга чыгара» [Яхин, 1963, б. 25]. Ш. Усманов бу эшне оештыру белән генә чикләнеп калмый, үзе дә пьесалар язарга алына. Әдип драматургиясендә дә заман үзгәрешләренә сизгер, яңа җәмгыять төзү өчен көрәшкә күтәрелгән геройларга өстенлек бирелеп, якты киләчәккә омтылу, сыйнфый көрәш идеясе белән бәйле конфликтлар үзәккә куела. Язучы: «Минем бар әсәрем тормыштагы берәр вакыйга

тәэсирендә язылa», дип, әсәрләрендә тасвирлаган вакыйгалар белән үзенең биографиясе арасында зур уртаклык барлыгын белдерә. Беренче пьесасы – «Канлы көннәрдә» әсәрен бер кич эчендә язуын әйтә. Үз чорының мөһим мәсьәләләрен күтәреп, әлеге пьесалар халык арасында популярлык казаналар. Бу уңайдан Ф. Бурнаш: «“Канлы көннәрдә” һәм “Беренче адым” сугыш дәверендә эшче-крестьян гаммәсе арасында зур бер дикъкать белән каралып, сөелеп, Россиянең төрле почмагында сәхнәдән төшми килде», – дип яза [Яхин, 1963, б. 25]. Шушы әсәрләреннән башлап, бөтен иҗаты дәвамында Ш. Госманов төп игътибарын әдәбият алдына революция куйган үзәк мәсьәләне – яңа дөнья һәм яңа кеше өчен көрәшне, яңа шәхес белән җәмгыятьнең үзара мөнәсәбәтен чагылдыруга юнәлдерде [Хәкимова, 2017, б. 142]. Язучы инкыйлаб тудырган яңа кеше тормышында шәхси һәм иҗтимагый мәнфәгатьләр белән идеалларның үзара бәйләнешләрен ачуга басым ясады [Шарипова, 2023, б. 70].

Ф. Галимуллин сүзләре белән әйткәндә, язучылык автор өчен сәяси эшчәнлегендә таяныч, халыкка сәяси вазгыятьне аңлату ысулы булып торган. Әсәрләре тормышның үзеннән алып язылган. Ул, чынлап та, шул заманда зур популярлык казанган. Театрларда, төрле оешмаларда, хәрби частьләрдә аның иҗаты аеруча яратып кабул ителгән. Көн сулышын чагылдырган әсәрләргә ихтыяҗ зур булганлыктан, Ш. Усманов Татарстанның, татар халкының дәүләтчелеген төзүдә, аның мәдәниятен, сәнгатен үстерүдә әйдәүче булып барган [Галимуллин, 2023]. Шул рәвешле язучы үзенең иҗат кыйбласын билгеләп, заман вакыйгалары алып килгән үзгәрешләрне сурәтли. Билгеле булганча, Ш. Усмановның сәхнә әсәрләре, нигездә, инкыйлаб, Гражданнар сугышы тематикасын яктыртуы белән аерылып тора. Язучы «Канлы көннәрдә» (1919), «Беренче адым» (1919), «Бай кызы» (1922) драмаларында төп игътибарын яңа дөнья һәм яңа кеше, тормыш өчен көрәшне, яңа шәхес һәм җәмгыятьнең үзара мөнәсәбәтен чагылдыруга юнәлдерә. Алар революция чоры каршылыкларын – бер кеше рухында, бер гаилә, туганнар, бер авыл, җәмгыять эчендәге тартышларны тасвирлыйлар. Әдәби-эстетик ягы камил булмаса да, болар татар совет әдәбиятының беренче әсәрләре исемлегенә керәләр [Заһидуллина, 2023]. «Канлы көннәрдә» вакыйгалар Оренбургта ярымэшче, ярымхезмәткәр гаиләсендә бара. Ревоюцион вакыйгаларга бәйле рәвештә, ул капма-каршы өч төркемгә бүленә: Йосыф аклар ягында, Камил белән Хәмит яңа тормыш өчен актив көрәш идеясен чагылдыруга хезмәт итәләр. Мәрьям апа, Нәфисә, Хәмзә бөтен илдә барган бу көрәштән читтә, урталыкта калырга тырышалар. Алар өчен сугышып йөрү – мәгънәсезлек. Ләкин вакыйгалар үстерелешендә фәкать Кызыл Армия генә ярлы халыкка ирек һәм бәхет алып килә, тыныч тормыш тәэмин итү өчен корал тотып көрәшкә чыгу – бердәнбер юл, дигән идея алга чыга. Заман рухына хас булганча, әсәрдә Йосыфның үз хатасын танып, яңа тормыш өчен көрәшүчеләр сафына басуы да шул хакта сөйли.

Биредә автор, туганнар арасындагы инкыйлабка мөнәсәбәтле фикер-каршылыклары булуга карамастан, аларны шәхси дошманлыкка китерми, кан кою, туган-туганын үтерү юлына бастырмый. Туганлык хисләренең рухи яктан берләшүгә китерүен ассызыклый. Шулай да, пьеса еллар таләбенә туры китерелеп, кыска һәм агитацион характерда язылган. Биредә персонажларны индивидуаль шәхес итеп карау юк дәрәҗәсендә. Геройлар тышкы билге һәм тышкы хәрәкәт буенча күз алдына бастырыла. Әлеге күренеш бигрәк тә Йосыф образында ачык чагылыш таба. Башта ак офицер булган Йосыф, яралангач, шактый кискен үзгәреш кичерә. Әмма герой аңындагы үзгәрешләр эволюциясе автор игътибарыннан читтә кала. «Беренче адым»да исә 1917 елгы Февраль революциясе алды вакыйгалары һәм эшчеләр тормышы тасвирлана. Фабрика эшчеләренең сәяси карашлары үзгәрү, бөтендөнья сугышы елларында фабрикадагы авыр хезмәт һәм тормыш шартларының эшчеләр арасында ризасызлыкны көчәйтеп җибәрүе сурәтләнә. Бу геройлар тыныч тормышта тынгысыз көрәшчеләр, завод-фабрикаларны аякка бастыруда алгы сафта баручылар буларак ачылалар. Алгы планда татар эшчеләренә фабрика хуҗаларының тормышы каршы куела һәм ике сыйныф вәкилләренең эчке дөньяларындагы каршылыкка басым ясала. Автор фабрика хуҗаларын – Фатихны, аның хатыны Мәрьям, энесе Хафизны заман үзгәрешен тоеп, сизеп эш итүче һәм шуңа яраклашучылар итеп күрсәтә. Мәсәлән, Хафиз үзенең кан дошманы Камилне дә турыдан-туры фабрикадан куура каршы чыга, хәтта аны яхшырак урынга куярга киңәш итә. Моның белән ул эшчеләр арасында таркаулык тудырырга тели.

Гражданнар сугышы тәмамлангач, Ш. Усманов пьесаларында үзгәрешләр күзәтелә. Мәгълүм ки, 1920 елларда язылган пьесаларның нигезендә гаилә һәм никах нормаларының җимерелүе урын ала. Ш. Усмановның «Бай кызы» драмасы да шул юнәлештә иҗат ителгән. Бу пьесада алдагы әсәр белән жанр, сюжет, конфликт һәм коллизияләр охшашлыгы күзәтелсә дә, автор башка тормыш материалына мөрәҗәгать итә. Вакыйгаларның үстерелеше һәм төп каршылыкның чишелеше, якланган кыйммәтләр дә үзенчәлекле. Язучы шәхес һәм җәмгыять мәсьәләсен көрәш һәм мәхәббәт җирлегендә карый. Социаль каршылык драмадагы вакыйгаларны хәрәкәткә китерә, әсәрдә өстенлек алган мәхәббәт сюжет сызыгына драматизм, фаҗигалылык өсти. Үзәктә – күңел тынычлыгы таба алмаган, фронт тормышын сагынган геройлар. Элеккеге комиссар Хәлил тыныч тормыш рухына бирелеп яшәмәкче була. Ул гаилә корып җибәрә, бай кызына өйләнә. Хәлил һәм Зөһрә образларына бәйле рәвештә, автор мәхәббәт һәм ирек, ярату һәм үкенеч хакында сөйли. Сугыштан кайткан комиссар Хәлил һәм аның хатыны Зөһрәнең фикер каршылыкларына мөрәҗәгать итеп, ул көрәш романтикасы һәм мәхәббәт каршылыгын сурәтли. Пьесада тасвирланган Саттар, Вәли, Җәләйләр исә Хәлилне уңай чишелешкә тартучылар итеп кенә түгел, ә туып килә торган яңа җәмгыятьне төзүчеләр, җиңүче көчләр буларак тәкъдим ителә.

«Драматургиядә тарихи-революцион һәм тарихи жанрлар өлкәсендә эзләнүләр көчәя. Беренчеләренә мисал итеп, Т. Гыйззәтнең “Чаткылар” (1934) һәм “Ташкыннар” (1937), Ф. Бурнашның “Лачыннар” (1932), Ш. Госмановның “Кичеккән фәрман” (1933) кебек драмаларын алырга мөмкин. Аларда төрлерәк стиль алымнары ярдәмендә революциягә кадәрге социаль тигезсезлек, Гражданнар сугышы чорындагы көрәш күренешләре сурәтләнә» [Мусин, 2017, б. 29]. Ш. Усманов 1933 елда З. Вәлидине һәм башка тарихи шәхесләрнең милли сәясәтен күрсәтүне максат итеп куйган «Кичеккән фәрман» исемле пьесасын яза. Әсәрнең язмышы да кызыклы. Драма иң яхшы драма әсәрләренә уздырылган Бөтенсоюз конкурсында махсус билгеләп үтелә һәм сәхнәгә кую өчен театрларга тәкъдим ителә, 1935 елда Мәскәүдә «Страна родная» исеме белән бастырыла. Шуңа да карамастан 1937 елда Я. Рыжанин драмага тискәре рецензия язып чыга. Автор әсәрне бастырган нәшриятны сәяси хата ясауда гаепли, сатудан, китапханәләрдән алырга кирәклеген ассызыклый. 1938 елның 8 апрелендә Ш. Усмановның әсәрләре киң җәмәгатьчелектән читләштерелә.

Пьесада З. Вәлиди җитәкчелегендәге иҗтимагый хәрәкәтнең башкорт автономиясен булдыру юлына басуы, вакыйгалар үстерелешендә аның совет хакимияте ягына чыгуы сурәтләнә. Үзәк герой Харис Садыйковның (прототибы – Зәки Вәлиди) большевиклар ягына авышуы төрле социаль катлау вәкилләренең үзара мөнәсәбәтләре һәм конфликтлары аша бирелә. Кызганычка каршы, соңрак бу әсәр язучыны милләтчелектә, контрреволюцион эшчәнлектә гаепләүгә сәбәп була [Заһидуллина, 2023]. Мөселманнарны берләштерү турында хыялланган Харис Садыйков соңыннан бу идеянең тормышка ашмавын аңлый һәм совет властен танырга мәҗбүр була.

Гомумән, әлеге пьесалар сәнгатьчә эшләнешләре ягыннан бүгенге таләпләргә җавап бирерлек дәрәҗәдә түгел. Ләкин үз вакытында алар бик популяр булганнар. Шәхси башлангычка, психологик анализга игътибар бирмәү персонажның дөньяга карашы үзгәрүне дә декларатив төстәрәк гәүдәләндерүгә китергән. Аларның рухи дөньясын, шәхси характер сыйфатларын ачуга ныклы игътибар бирелмәгән. Конфликт та характерлар бәрелешенә түгел, бәлки идеяләр һәм сыйнфый карашлар бәрелешенә нигезләнгән. Нәтиҗәдә, әсәрләр тамашачыны Совет власте дошманнарына каршы көрәшкә өндәүче агитацион пьесага әверелгән. Үзенең бер мәкаләсендә Ш. Усманов болай дип яза: «Мин язучылыкны үземә һөнәр, кәсеп итеп алган профессионал түгел. Язучылык – ярдәмчел хезмәтем генә». Гомумән, Ш. Усманов, башка язучылар кебек, үз татар әдәбиятына гадел җәмгыять төзү, шуның өчен көрәшү идеяләрен алып килә. Биредә, заман рухына хас булганча, геройның революцион идеаллары аның шәхси теләкләреннән югары куела. Шулай да, әдипнең драма әсәрләре шул заман сулышын, әле генә мәйданга чыккан заман геройларын, яңа кыйммәтләрне, халыкның тарихи үткәнен күзалларга ярдәм итүе

белән игътибарга лаек. Язучы пьесаларында сыйнфый каршылыкларны гына түгел, ә яңа җәмгыятьне төзүче кешеләр формалашуны, үз чорының канлы вакыйгаларын, Гражданнар сугышына бәйле шәхес фаҗигасын да күзалларга мөмкин. Ш. Усманов – 1920–1930 елгы сәяси вакыйгаларда кайнап, әдәбиятка бу чорның портретын тасвирлап калдырган язучы, халкының бәхетле киләчәге социалистик җәмгыять төзүдә дип ышанган, шуның өчен кулына корал тотып сугышкан, ил мәнфәгатьләрен алгы планга куеп, гаскәри, җитәкче һәм язучы сыйфатында тырышып эшләгән, һәм шул җәмгыятьнең корбаны булган зат. Билгеле булганча, шәхес культы тантана иткән 1937 елның 7 апрелендә татар совет язучысы, җәмәгать эшлеклесе Шамил Хәйрулла улы Усманов бер гаепсезгә кулга алына, милләтчелектә, Солтангалиев оешмасында катнашуда гаепләнә. Тормышта башимәс, кыю, буйсынмас әдип тоткынлыкта да шундый ук булып кала [Мостафин, 2014, б. 237–239]. Әдипнең гомере 1937 елның 3 декабрендә фаҗигалы рәвештә өзелә.

Әдәбият

Галимуллин Ф. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында Шамил Усмановны искә алдылар // Тулырак: https://tatar-inform.tatar/news/tel-adabiyat-ham-sangat-institutynda-samil-usmanovny-iska-aldylar-5880547?ysclid=lt5k1o8kcp2869244 (мөрәҗәгать итү көне: 26.02.2024).

Заһидуллин И. Кызыл комиссар Шамил Усманов // ТАТАРСТАН. https://protatarstan.ru/news/mangelek-kyimmatlartarix/kyzyl-komissar-samil-usmanov?ysclid=lr8y6sutq5435261485 (мөрәҗәгать итү көне: 26.02.2024).

Заһидуллина Д. Шамил Усманов: матур тормыш төзүгә багышланган гомер // Казан утлары. 2023. № 12. Б. 150–160.

Йосыпова Н. Поэзия // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 5 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. 621 б.

Мостафин Р. Һәрберсен исемләп искә алыйк. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б. 237–239.

Мусин Ф. Әдәби хәрәкәт // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 5 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. Б. 39–63.

Усманов Ш. Сайланма әсәрләр: повестьлар, хикәяләр, пьеса. Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. 504 б.

Хәкимова С. Госманов Ш. // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 5 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. Б. 139–151.

Шарипова А.С. Татарская драматургия XX – начала XXI в.: инвариант и его исторические трансформации: дис. … д-ра филол. наук. Казань, 2022.

Яхин А. Шамил Усманов (1898–1938): тормышы һәм иҗтимагый-политик эшчәнлеге турында документаль очерк. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. 40 б.

Миңнуллина Фатыйма Хәлиулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре